

พรรณพฤษชาและสัตว์: ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร
The Study of Flora and Animals: the Natural Science in the Literature of
Prince Thamathibet

วาทีณี ศิริชัย | Watinee Sirichai¹

ธัญญา สังขพันธานนท์ | Thanya Sangkhpantanon²

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเกี่ยวกับพรรณพฤษชาและสัตว์ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ซึ่งศึกษาจากวรรณคดีเรื่อง กาพย์เห่เรือ กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก โดยใช้แนวคิดทฤษฎีวรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศ ซึ่งพบประเด็นการศึกษาดังนี้ ประเด็นแรกเป็นการศึกษาวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ประเด็นที่สองเป็นการศึกษาพรรณพฤษชาและสัตว์ ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พบแนวคิดธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจ โดยนำเสนอความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของสัตว์มากที่สุด รองลงมาคือเรื่องอาหารของสัตว์ ลักษณะพรรณไม้ และสัตว์ และถิ่นที่อยู่ของสัตว์ตามลำดับ และพบแนวคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง โดยเฉพาะการเชื่อมโยงกับธรรมชาติ ประเด็นสุดท้ายคือ นางผู้เป็นที่รักในฐานะ ผู้เชื่อมโยงธรรมชาติในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พบการเชื่อมโยงทางกายภาพ เวลา และความคิดถึง

คำสำคัญ: ธรรมชาติวิทยา, พรรณพฤษชา, สัตว์, เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

¹ นิสิตปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

² รองศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

Abstract

This article aimed to study flora and fauna, the natural science in the literatures of Prince Thamathibet. Three literatures were analyzed including Kap-He-Rua, Kap-Hor-Khlong-Phra-Pat-Tarn-Thongdang and Kap-Hor-Khlong-Nirat-Tarn-Soak. The theory of ecological literature was used as the framework of this study and consisted of the main concepts namely the concept of traveling, the purpose of the traveling, the recording during the traveling and artistically passing on in the written form. The results found that the natural science study in these three literatures of Prince Thamathibet were the perfect traveling literature. Next, it was found that the natural concept was the thing that humans should learn and understand by presenting most information about fauna. followed by the topics of animal feed, the features of flora and fauna, and the location where these animals lived. Also a human-centered concept was found in the studied literatures, particularly the concept of connection with nature. Lastly, the concept of beloved women was analyzed and related with time and remembrance.

Keywords: Natural Science; Flora; Animals; Prince Thamathibet

บทนำ

นิราศ ตามพจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้ความหมายว่า ก. ไปจาก, ระเหระหน, ปราศจาก. น. เรื่องราวที่พรรณนาถึงการจากกันหรือจากที่อยู่อไปในที่ต่าง ๆ เป็นต้น ส่วนวัลลภา วิทยารักษ์ (2546) กล่าวว่า นิราศเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่มีลักษณะเด่นคือ การคร่ำครวญรำพึงถึงนางที่รักที่กวีจากไป กวีมักนำสิ่งที่ตนพบเห็นในระหว่างการเดินทางมาบรรยายพรรณนาเชื่อมโยงถึงความรักความผูกพันที่มีต่อนางที่รัก ทั้งนี้สิ่งที่กวีพบเห็นนั้นมีนานัปการ แต่สิ่งสำคัญสิ่งหนึ่งที่กวีผู้แต่งวรรณกรรมนิราศนำมาใช้เป็นสื่อสำคัญในการพรรณนาความต่าง ๆ คือ ธรรมชาติ

นอกจากนี้นิราศยังเป็นบันทึกการเดินทางที่สะท้อนประสบการณ์ต่าง ๆ ของผู้เขียน ดังที่ สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) และหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (2518) กล่าวว่า “ในด้านบทบาททางศิลปะของมัน นิราศ คือ จดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยว ที่ได้สะท้อนภาพความเป็นจริงในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งธรรมชาติและทางสังคมของเมืองไทยไว้อย่างดีที่สุด” ส่วนรินฤทัย สัจจพันธ์ ก็แสดงทัศนะว่า นิราศ คือวรรณคดีที่แต่งขึ้นเมื่อผู้แต่งต้องเดินทางจากบ้านจากคนรัก การเดินทางสมัยก่อนใช้เวลาเนิ่นนาน ผู้ที่แต่งหนังสือเป็นจึงคิดแต่งคำประพันธ์เพื่อบรรเทาความคิดถึงผู้ที่จากมาและบันทึกการเดินทางอันยาวนานนั้น กวีจึงมักใช้ธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างการเดินทางเป็นกลอุบายเพื่อพรรณนาความรู้สึกรักนึกคิดถึงตนจนทำให้กลายเป็นขนบอย่างหนึ่งในการแต่งนิราศที่นิยมสืบกัน

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าวรรณคดีนิราศมีการเชื่อมโยงสิ่งที่กวีพบเห็นไม่ว่าจะเป็นสถานที่ ประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต และธรรมชาติ มาใช้ในการพรรณนา โดยวรรณคดีนิราศจะแสดงความจากพรากกับนางผู้เป็นที่รักด้วยเหตุจากการเดินทางใช้การคร่ำครวญเป็นเครื่องมือสะท้อนอารมณ์ความเศร้าสลดของกวีเป็นสำคัญ

ทั้งนี้พบว่าสิ่งหนึ่งที่วรรณคดีนิราศนำเสนอได้อย่างเด่นชัดคือเรื่องของ “ธรรมชาติ” โดยเฉพาะการให้รายละเอียดเกี่ยวกับพืชพรรณไม้และสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นประเด็นการศึกษาที่น่าสนใจ โดยเฉพาะเรื่อง “พรรณพฤกษาและสัตว์” เป็นการนำเสนอเกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตในธรรมชาติ หรือที่เรียกว่า “ธรรมชาติวิทยา” หมายถึง ความรู้เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต หากกล่าวดังนี้ความหมายของธรรมชาติวิทยาก็กว้างมากและครอบคลุมความรู้เกี่ยวกับลักษณะ ถิ่นอาศัย อาหาร การเติบโต การสืบพันธุ์ ฯลฯ ของพรรณพฤกษาและสัตว์นั่นเอง การศึกษาธรรมชาติวิทยาของพรรณไม้และสัตว์ต่าง ๆ โดยปกติเป็นศาสตร์ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ หากแต่ในทางวรรณกรรมก็ปรากฏการศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติเช่นกัน ดังแนวคิดของดวงมน จิตรจำนงค์ (2540) เห็นว่าวรรณคดีไทยตั้งแต่

สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แสดงความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ ทำให้เกิดความรู้สึกสองด้านควบคู่กัน คือ สำนึกในอำนาจของธรรมชาติซึ่งก่อให้เกิดความอ่อนน้อมขอเป็นที่พึ่ง ส่วนหนึ่งและความหวาดระแวงต่อความคุกคามอีกส่วนหนึ่ง ความสัมพันธ์ในอีกลักษณะหนึ่ง คือ ในเรื่องของรูปแบบการเล่นคำที่เปรียบธรรมชาติกับประสบการณ์ทางอารมณ์ และการใช้ฉากธรรมชาติที่มีบทบาทต่อการสร้างบรรยากาศและแสดงภาวะซับซ้อนภายในจิตใจของตัวละคร ซึ่งสัมพันธ์กับโครงเรื่องและแก่นเรื่องด้วย

ข้อสังเกตที่น่าสนใจของ ธัญญา สังขพัฒน์ (2556) กล่าวไว้สองประการ ประการแรก นักวิชาการด้านวรรณคดีเริ่มหันมาให้ความสนใจศึกษาประเด็นเกี่ยวกับธรรมชาติในวรรณคดีไทยบ้างแล้ว ประการที่สอง ประเด็นในการศึกษาเรื่องธรรมชาติดังกล่าว ยังจำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องของการนำเสนอธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในตัวบท ที่ก่อให้เกิดสุนทรียภาพหรือความงาม อาจกล่าวได้ว่านักวิจารณ์วรรณกรรมไทยเองดูเหมือนจะมีความคิดที่ค่อนข้างสำเร็จรูป นั่นคือการมองภายใต้กรอบ วาทกรรมสุนทรียภาพ ไม่ได้มองธรรมชาติในมิติของนิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมมากนัก

ทั้งนี้พบว่าการศึกษาวรรณคดีและสิ่งแวดล้อมในวรรณคดีไทยระยะแรกอยู่ในกรอบคิดการวิเคราะห์สุนทรียภาพซึ่งแสดงเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างผิวเผิน เน้นอารมณ์ความรู้สึกของกวีมากกว่าความเข้าใจระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ หากในเวลาต่อมาการศึกษาวรรณคดีและสิ่งแวดล้อมในวรรณกรรมมีทิศทางที่ชัดเจนขึ้น โดยการใช้ทฤษฎีวรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศ ซึ่งเป็นพื้นที่ใหม่แห่งการศึกษาวรรณกรรมในฐานะตัวบทที่เชื่อมโยงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน ซึ่ง ธัญญา สังขพัฒน์ (2559) กล่าวว่า ทฤษฎี “วรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศ” (Ecocriticism) เป็นแนวคิดและทฤษฎีที่ทำให้ความสนใจศึกษาวรรณคดีและสิ่งแวดล้อมในวรรณกรรมโดยใช้ฐานความรู้ด้านนิเวศวิทยา (ecology) และแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม (environmentalism) มาเป็นพื้นฐานในการศึกษา

ดาร์รินทร์ ประดิษฐ์ทัศน์ (2560) อธิบายว่าแนวคิดดังกล่าวเกิดขึ้นเมื่อปี 1990 โดยนักคิดคนสำคัญ คือ เซอร์ลิลล์ กล๊อตเพลต์ ผู้นิยามการวิจารณ์แนวนิเวศ ในหนังสือ The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology (1996) ว่าเป็น “การศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ” โดยมีพื้นฐานอยู่บนความคิดว่า “วัฒนธรรมมนุษย์เชื่อมโยงกับโลกทางกายภาพ” และสองสิ่งนี้ส่งผลกระทบซึ่งกันและกัน ดาร์รินทร์ ยังได้อ้างถึง ลอเรนซ์ บิวเอลล์ ว่าการวิจารณ์แนวนิเวศรวมถึงแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ เป็นพื้นฐานของการวิเคราะห์วรรณกรรมและสิ่งแวดล้อม และมุ่งศึกษาผ่านมุมมองของวรรณศิลป์และวิทยาศาสตร์ ส่วน ทิโมที คลาร์ก ได้ขยายความว่าความสัมพันธ์ของวรรณกรรมและสิ่งแวดล้อมนี้ มักพิจารณาในบริบทของวิกฤตสิ่งแวดล้อมโลกที่กำลังเกิดขึ้น และความท้าทายจากวิกฤตนี้ที่ผลักดันให้มีการทบทวนและเปลี่ยนแปลงรูปแบบแนวคิด และการปฏิบัติที่เป็นอยู่

มโนทัศน์สำคัญของวรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศ คือการมองธรรมชาติในฐานะการประกอบสร้างทางสังคม เช่นเดียวกับวัฒนธรรมอื่น ๆ กิฟฟอร์ด (Gifford, อ้างถึงใน ธัญญา สังขพัฒน์, 2559) กล่าวว่า “ในวรรณคดีธรรมชาติคือวัฒนธรรม” (in literature nature is culture) จึงสรุปว่า ความคิดของบุคคลที่มีต่อธรรมชาติอาจจะกลายเป็นวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับความคิดที่ประกอบสร้างธรรมชาติของสังคม

การนำวรรณคดีไทยมาศึกษาโดยใช้กรอบคิดทฤษฎีวรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศนับเป็นความน่าสนใจและท้าทายแนวคิดดั้งเดิมที่ว่าการศึกษาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในวรรณคดีไทยเป็นการศึกษาในเรื่องสุนทรียภาพทางธรรมชาติเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ผู้ศึกษาจึงพิจารณาเห็นถึงความสำคัญของวรรณคดีชุดหนึ่งที่มีลักษณะเนื้อเรื่องกลวิธีการประพันธ์ และคุณค่าที่โดดเด่นน่าสนใจ ซึ่งก็คือวรรณคดีที่เป็นผลงานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร หรือเจ้าฟ้ากุ้ง ได้แก่ กาพย์เห่เรือ กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ซึ่งวรรณคดีทั้งสามเรื่องล้วนมีเนื้อเรื่องและกลวิธีการนำเสนอเรื่องได้อย่างน่าสนใจโดยเฉพาะเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งผู้ศึกษาได้กำหนดประเด็นในการวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

1. การศึกษาวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

ในการศึกษารั้วนี้ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์วรรณคดีซึ่งเป็นผลงานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร จำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ กาพย์เห่เรือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก และกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้มีพระนิพนธ์ขึ้นเมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการและสมโภชรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ดังความที่ปรากฏในคำอธิบาย “บทเห่เรือ บทเห่เรือ่งกาเกิ บทเห่สังวาส และบทเห่ครวญนี้ เชื่อกันว่าเป็นพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร... ซึ่งทรงพระนิพนธ์เพื่อใช้เป็นบทเห่เรือพระที่นั่งของพระองค์เอง เมื่อครั้งตามเสด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปนมัสการและสมโภชพระพุทธรูปที่สระบุรี พิจารณาเนื้อความแยกเป็น 2 เรื่อง เรื่องแรกกล่าวถึงการเสด็จโดยทางชลมารคจากกรุงศรีอยุธยาในเวลาเช้าไปถึงท่าเจ้าสนุกเวลาเย็น มีบทเห่ 4 บท คือ เห่ชมกระบวนเรือ 1 บท และเห่ชมปลา 1 บท เห่ชมไม้ 1 บท เห่ชมนก 1 บท ซึ่งเป็นการพรรณนาธรรมชาติในทำนองนิราศเรื่องที่สองเป็นการพรรณนากระบวนสังวาส...” (กรมศิลปากร, 2545)

ในส่วนของกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก มีข้อกล่าวถึงความว่า “กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก พระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ทรงพระนิพนธ์คราวเดียวกับกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง เมื่อครั้งตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการและสมโภชรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี เดิมเรียกกาพย์ห่อโคลงนี้ว่า นิราศพระบาท ต่อมาจึงเปลี่ยนเป็น กาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก...” (ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป: คำอธิบายกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก) และในวรรณคดีเรื่องกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง มีการบันทึกว่า “กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง หรือ กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง งานพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ทรงพระนิพนธ์ขึ้นคราวตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี คราวเดียวกับที่ทรงพระนิพนธ์กาพย์เห่เรือและกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก” (ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธรูป: คำอธิบายกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง)

จากการศึกษาบทพระนิพนธ์วรรณคดีทั้งสามเรื่องพบว่ามีโดดเด่นในสามประการ ดังนี้ ประการแรกเป็นวรรณคดีที่นำเสนอการผสมผสานรูปแบบคำประพันธ์ในลักษณะของกาพย์เห่เรือและกาพย์ห่อโคลง ส่วนเนื้อหาแนะนำสภาพการเดินทางที่ชัดเจน ประการที่สองเป็นวรรณคดีที่นำเสนอธรรมชาติวิทยาของพรรณพฤกษาและสัตว์ ประการสุดท้ายเป็นวรรณคดีที่มีแง่มุมทางวรรณศิลป์เป็นที่ยอมรับ ดังกล่าวนี้เป็นเหตุผลสำคัญที่ผู้ศึกษาจะนำบทพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมาศึกษาโดยใช้กรอบคิดวรรณกรรมวิจารณ์เชิงนิเวศ เพื่อแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพในเชิงธรรมชาติวิทยาของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรที่มีความโดดเด่นไม่น้อยไปกว่าด้านวรรณศิลป์

สำหรับบทพระนิพนธ์วรรณคดีทั้งสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรส่วนใหญ่รู้จักกันในนามของวรรณคดีนิราศ เพราะกล่าวถึงการเดินทาง และเมื่อนำลักษณะของวรรณคดีนิราศมาสวมทับลงไปในตัวบทจะพบว่าวรรณคดีทั้งสามเรื่องเป็นไปตามขนบของวรรณคดีนิราศ ดังที่ ชุ่มเมือง ทีปกรกุล (2523) ได้กำหนดลักษณะของวรรณกรรมนิราศไว้ดังนี้ ประการแรกเป็นการเดินทางจากถิ่นที่อยู่ โดยส่วนใหญ่จะทราบจุดหมายปลายทางได้จากชื่อของนิราศและกวีมักบอกวัตถุประสงค์ของการเดินทางไว้ กวีที่เดินทางไกลมีเวลาว่างก็บันทึกเส้นทางเหตุการณ์ สิ่งทีพบเห็นและความตื่นตาตื่นใจความประทับใจเอาไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ประการที่สองการพรรณนาเส้นทาง นิราศแทบทุกเรื่องจะเขียนพรรณนาเส้นทางและสิ่งที่พบเห็นตั้งแต่เริ่มทางไปจบเอาเมื่อถึงจุดหมายปลายทาง ประการที่สามนางในนิราศ การรำพึงถึงนาง ผู้เป็นที่รัก ที่ถูกละไว้เบื้องหลังนั้นน่าจะถือได้ว่าเป็นหัวใจของการแต่งนิราศ

จากขนบของวรรณคดีนิราศจะพบว่าลักษณะเด่นของวรรณคดีนิราศให้ความสำคัญในเรื่องของการเดินทาง กล่าวคือการเดินทางจากถิ่นที่อยู่และการพรรณนาเส้นทาง โดยเน้นจุดหมายและวัตถุประสงค์ในการเดินทาง การบันทึกเส้นทาง เหตุการณ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระหว่างการเดินทาง เหล่านี้ชี้ชัดว่านิราศ

ให้ความสำคัญในเรื่องของการเดินทางและรายละเอียดของสิ่งต่าง ๆ ในระหว่างการเดินทาง ดังจะเห็นจากตัวอย่างต่อไปนี้

ในเรื่องกาพย์เห่เรือเป็นการเดินทางตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการและสมโภชรอยพระพุทธรูปพระศรีสุริย์ โดยเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรได้ให้รายละเอียดในลักษณะบันทึกการเดินทางโดยกระบวนเรือพยุหยาตราทางชลมารค ดังนี้

๑ ปางเสด็จประเวศด้าว	ชลาลัย
ทรงรัตนพิमानชัย	กิ่งแก้ว
พร้อมพร้อมพวงพลไกร	แห่นแห่
เรือกระบวนต้นแพรว	เพริศพริ่งพายทองฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

เนื้อความเป็นตอนขึ้นต้นกาพย์เห่เรือกล่าวถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเรือพระที่นั่ง กิ่งแก้วที่ดงามเสด็จทางชลมารค กระบวนเรือพร้อมพร้อมไปด้วยเหล่าทหารกองเรือ ทั้งนี้เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรได้พรรณาคุณลักษณะเด่นและความงามของเรือต่าง ๆ ในกระบวนเรือ ดังที่ว่า “นาวาแน่นเป็นขندق ล้วนรูปสัตว์แสนยาก” (กรมศิลปากร, 2545) อาทิ เรือไกรสรमुख เรือสมรรถไชย เรือสุวรรณหงส์ เรือชัย และโขนเรือรูปสัตว์ต่าง ๆ เป็นต้น ดังกล่าวนี้นี้เป็นการเริ่มต้นการเดินทางในกาพย์เห่เรือนอกจากนี้เนื้อความส่วนอื่นของกาพย์เห่เรือก็จะได้พรรณาชมความงามทางธรรมชาติโดยเรียงลำดับตามช่วงเวลา ได้แก่ ยามสายเห่ชมปลา ยามบ่ายเห่ชมไม้ และยามเย็นเห่ชมนก ดังตัวอย่าง

๑ เรือยเรือยมารอนรอน	ทิพาภระจะตกต่ำ
สนธยาจะใกล้ค่ำ	คำนึงหน้าเจ้าตราตรู
๑ เรือยเรือยมาเรียงเรียง	นกบินเฉียงไปทั้งหมู่
ตัวเดียวมาพลัดคู่	เหมือนพ็อยผู้เดียวดาย

(กรมศิลปากร, 2545)

จากตัวอย่างข้างต้นบ่งชี้เรื่องช่วงเวลาตอนเย็นซึ่งเป็นเวลาที่นกบินกลับรัง กว้มองเห็นธรรมชาติและพรรณานาอารมณ์ความคิดถึงหญิงคนรักเปรียบเทียบกับนกที่บินพลัดคู่ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของนิราศ ในขณะเดียวกันก็ได้บันทึกว่าในระหว่างการเดินทางสิ่งที่กวีพบเห็นคือเวลาเย็นฝูงนกบินกลับรังเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่นเดียวกับเนื้อความในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ซึ่งมีพระนิพนธ์ขึ้นในคราวตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศไปทรงนมัสการและสมโภชรอยพระพุทธรูปพระศรีสุริย์ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรได้พรรณาความถึงกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคและชมธรรมชาติระหว่างทางโดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับธรรมชาติที่พบเห็นดังตัวอย่าง

๑ ฝูงช้างสร้างใหญ่น้อย	พังพลาย
ทอโกโพนินายหลาย	ล้ำถ้วน
ทองแดงเผือกเนียมราย	ในเหล่า
ลงทำนน้ำดำป่วน	เล่นร้องฮูมแปร้น ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศรได้พรรณาความถึงโขลงช้างที่มีทั้งช้างพังช้างพลายซึ่งกำลังลงเล่นน้ำ โดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับเพศ ขนาดตัว สีผิว งาช้าง ช้างจำฝูงและพฤติกรรมของช้าง และได้พรรณาถึงหมู่สัตว์บกต่าง ๆ เช่น กระบือ กวางทราย กระตัง หมู เสือ ฯลฯ จากนั้นพรรณาเกี่ยวกับสัตว์ปีก เช่น นกเขา นกกด นกแก้ว

นกขมิ้น นกเงือก เป็นต้น เนื้อความในตอนถัดมาเป็นการพรรณนาพรรณไม้ เช่น พุทขนาด เพกา ชงโค สลัดได แคล้ว พุ่มเรียง น้อยหน่า มังคุด ฯลฯ และพรรณนาถึงเหล่าสัตว์น้ำ เช่น ปลาชนิดต่าง ๆ นาก จระเข้ ปู กุ้ง เป็นต้น และจบเรื่องโดยบอกถึงผู้นิพนธ์ซึ่งก็คือเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ดังกล่าวนี้นับว่ากาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง เป็นการพรรณนาความเกี่ยวกับธรรมชาติอย่างแท้จริง

สำหรับกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรทรงพระนิพนธ์ในคราวเดียวกับการเสด็จประพาสธารทองแดงสำหรับวรรณคดีเรื่องนี้ให้ความสำคัญกับการเปรียบเทียบธรรมชาติกับสตรี เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงตนเองในการแต่ง และกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักโดยการพรรณนาชมความงามสรีระของนาง ต่อมากวีได้แต่งตามขนบของนิราศคือคร่ำครวญเมื่อนาง แต่ลักษณะเนื้อความมีความโดดเด่นเนื่องเพราะกวีนำเวลามาเชื่อมโยงการพรรณนา ดังตัวอย่าง

๑ ย้ายห้องเข้าเจ้าพี่เอย
จุดไฟให้บูชา

พีย่อมเคยเซยพักตรา
พระพุทเจ้าเจ้าเคยเตือน ฯ
(กรมศิลปากร, 2545)

กวีกล่าวถึงเวลาหกโมงเช้า ซึ่งเป็นเวลาพระอาทิตย์ขึ้นและกวีตื่นขึ้นมาพบนางผู้เป็นที่รักและนางคอยเตือนให้กวีจัดรูปเทียนบูชาพระในยามเช้าเสมอ จากตัวอย่างจะพบว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้ใช้ความรู้เกี่ยวกับเวลา มาผนวกกับการกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักโดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับกิจวัตรประจำวัน ซึ่งนอกจากใช้เวลาในระหว่างวันจากหกโมงเช้าจนถึง “ตีสิบเอ็ดเสร็จครวญหา แต่เข้ามาค้อมราตรี” (กรมศิลปากร, 2545) หรือเวลาห้านาฬิกา กวียังนำวันเริ่มตั้งแต่วันอาทิตย์จนถึงวันจันทร์มาพรรณนา ต่อมากวีใช้เดือนในการพรรณนาโดยเริ่มตั้งแต่เดือนห้า ดังที่ว่า “เดือนห้าอำโฉงาม การออกสนามตามพิไล สงกรานต์การบุญไป ไหว้พระเจ้าเข้าบิณฑบาตถวาย” (กรมศิลปากร, 2545) จะสังเกตได้ว่ากวีนำประเพณีสำคัญในแต่ละเดือนมากล่าวถึงในเชิงคร่ำครวญถึงคนรัก จากนั้นกวีได้ใช้ฤดูกาลและปีนักษัตรมาพรรณนาความเชิงนิราศ หลังจากกวีนำเสนอเนื้อความการพรรณนาเชิงนิราศที่ให้ความสำคัญต่อการจากพรากนางผู้เป็นที่รักแล้ว เนื้อความในส่วนต่อไปกล่าวถึงกระบวนช่างทรงที่ว่า “พริบพร้อมหมู่เสนา พลช้างม้าดาขันไป ทรงช้างระวางในเทพลิลาทรงคางทอง ฯ” (กรมศิลปากร, 2545) เนื้อความดังกล่าวปรากฏเช่นเดียวกันในตอนต้นเรื่องกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ต่อมากวีได้นำเสนอการพรรณนาความเกี่ยวกับธรรมชาติ โดยเริ่มต้นจากการพรรณนาพรรณไม้ต่าง ๆ โดยเชื่อมโยงธรรมชาติกับการคร่ำครวญถึงนางอันเป็นที่รัก จากนั้นกวีกล่าวถึงสัตว์ต่าง ๆ ทั้งสัตว์บกสัตว์น้ำ บ้างกล่าวสลับกับพรรณไม้ ไม่ได้เรียบเรียงเป็นหมวดหมู่อย่างชัดเจนดังเช่นกาพย์เห่เรือและกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ในตอนท้ายของกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศกกล่าวถึงยุคตามความเชื่อในศาสนาพราหมณ์และจบด้วยการกล่าวถึงผู้นิพนธ์

กล่าวได้ว่าวรรณคดีนิราศทั้งสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมีความโดดเด่นในด้านองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาที่น่าสนใจดังจะปรากฏในการศึกษาต่อไป

2. พรรณพฤษาและสัตว์: ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

ในวรรณคดีไทยปรากฏบทชมความงามทางธรรมชาติอันเป็นขนบหนึ่งในการประพันธ์ที่แสดงฝีมือของกวี โดยส่วนมากจะพรรณนาความงามของธรรมชาติผนวกกับความคิดถึงนางผู้เป็นที่รักในทำนองวรรณคดีนิราศ ซึ่งเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรก็ใช้ขนบดังกล่าวในการนิพนธ์วรรณคดีเช่นกัน หากแต่ในการศึกษาครั้งนี้จะนำเสนอให้เห็นว่าผลงานวรรณคดีของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรไม่เพียงแต่ใช้ขนบวรรณคดีนิราศในการสร้างวรรณศิลป์เท่านั้นแต่ยังสามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาได้อย่างน่าสนใจ

ในกาพย์เห่เรือ กาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง และกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับองค์ความรู้เชิงนิเวศแบบดั้งเดิม ซึ่งองค์ความรู้เชิงนิเวศแบบดั้งเดิมเป็นองค์ความรู้ที่ลึกซึ้ง และแสดงให้เห็น

กระบวนการทัศน์ในการมองโลกธรรมชาติที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง โดยมนุษย์คือส่วนหนึ่งของโลกธรรมชาติต่างสัมพันธ์กันทั้งหมดทุกส่วนเอกภาพ (ธัญญา สังขพัฒน์ธานนท์, 2556) ดังกล่าวนี้นับว่าการนำเสนอเกี่ยวกับธรรมชาติในวรรณคดีทั้งสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับมนุษย์ดังต่อไปนี้

2.1 ธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจ

ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงแสดงให้เห็นว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้เรียนรู้และทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติด้วยวิธีการสังเกต และศึกษาธรรมชาติวิทยาของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตในธรรมชาติอย่างลุ่มลึก กล่าวคือในวรรณคดีเรื่องนี้ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้แสดงความรู้เกี่ยวกับพรรณพฤกษาและสัตว์ไว้อย่างละเอียดชัดเจน นับจากกาพย์ห่อโคลงในบทที่หกเริ่มพรรณนาความเกี่ยวกับสัตว์บก สัตว์ปีก พรรณไม้ สัตว์น้ำ ตามลำดับ กวีได้นำเสนอเกี่ยวกับสัตว์ประเภทต่าง ๆ โดยมีวิธีการดังนี้ เริ่มต้นด้วยการกล่าวชื่อของพรรณไม้หรือสัตว์ในวรรคแรกของบทเป็นการบอกให้ทราบว่ากล่าวถึงสัตว์ชนิดใด เช่น “กวางทรายร้ายกินหญ้า” “กระตังวังทั้งคู่” “นกแก้วแจ้วเสียงใส” “ปลากระโทงแทง” หรือชื่อพรรณไม้เช่น “ขงโคตะโกตะขบหัว” “พุ่มเรียงเคียงคัดเค่า” เป็นต้น จากนั้นกวีจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับพรรณไม้และสัตว์ชนิดต่าง ๆ ในเชิงธรรมชาติวิทยา ซึ่งสามารถจำแนกได้ดังต่อไปนี้

แนวคิดเกี่ยวกับพฤติกรรมของสัตว์

ในการนำเสนอเกี่ยวกับสัตว์ต่าง ๆ กวีนำเสนอในเรื่องพฤติกรรมของสัตว์ไว้มากที่สุด รองลงมาได้แก่การนำเสนอเกี่ยวกับอาหารของสัตว์นั้น ๆ และต่อมาเป็นการนำเสนอลักษณะของพรรณไม้และสัตว์ ลำดับสุดท้ายคือถิ่นที่อยู่ของสัตว์ โดยกวีมีวิธีการกล่าวถึงพฤติกรรมของสัตว์ก่อน แล้วจึงบอกในเรื่องอื่น เช่น อาหาร ลักษณะ และถิ่นที่อยู่ เป็นต้น ในการศึกษาพฤติกรรมของสัตว์ซึ่งหมายถึง การกระทำหรือการแสดงออกของสัตว์ เพื่อตอบสนองต่อสิ่งเร้าหรือสิ่งที่มากระตุ้น อาจจะเกิดขึ้นทันทีหรือเกิดหลังจากที่ถูกกระตุ้นมาแล้วระยะหนึ่ง (บุญเกื้อ วัชรเสถียร, 2543) จากตัวอย่างจะพบว่ากวีพรรณนารายละเอียดพฤติกรรมของสัตว์ต่าง ๆ ดังนี้

๑ เสือดาวคล่าขึ้นไม้	มองขยับ
วิ่งว่องไวฉับพลัน	นั่งไม้
สัตว์ใดไล่กลายมัน	ในร่ม
โจนยุตถันดักได้	ขยำกัมกินหลัง ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

กวีกล่าวถึงพฤติกรรมของเสือดาวซึ่งมีความคล่องแคล่วว่องไวสามารถปีนต้นไม้ และจับสัตว์กินเป็นอาหารด้วยความรวดเร็ว ดังกล่าวนี้นี้แสดงถึงพฤติกรรมของเสือดาว โดยสิ่งที่มากระตุ้นให้เกิดพฤติกรรม คือสัตว์อื่น ๆ ที่เสือดาวจะจับกินเป็นอาหาร ทั้งยังแสดงลักษณะสำคัญคือเสือดาวมีความเร็วและเป็นสัตว์กินเนื้อ จากเนื้อความจะเห็นได้ว่ากวีแสดงความรู้เกี่ยวกับเสือดาวอย่างละเอียดชัดเจน

เหยื่อและแหล่งอาหารของสัตว์

หลังจากการให้ความรู้เกี่ยวกับพฤติกรรมของสัตว์ที่พบมากเป็นอันดับหนึ่ง ในลำดับต่อมา กวีได้นำเสนอความรู้เกี่ยวกับเหยื่อและแหล่งอาหารของสัตว์ต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจนเช่นกัน โดยพบว่าหลังจากบอกเกี่ยวกับพฤติกรรมหรือลักษณะของสัตว์แล้วกวีจะบอกให้ทราบว่าสัตว์นั้นกินอะไรเป็นอาหารหรือบอกวิธีการล่าเหยื่อ ดังนี้

๑ งูเหลือมเกี่ยวไม้ไผ่	อาหาร
หางกระหวัดโยนยาน	แย่งไว้
เนื้อกวาสสุกรฟาน	เคี้ยววัน

หย่อนตัวกระหวัดรัดไว้

ปากอ้าอมกิน ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

จากเนื้อความข้างต้นกล่าวถึงงูเหลือมซึ่งมีวิธีการหาอาหารด้วยการพันตัวกับกิ่งไม้แล้วหย่อนตัวเพื่อกระหวัดเหยื่อคือสัตว์จำพวก เนื้อทราย กวาง ฟาน และหมูป่า เอาไปกินเป็นอาหาร ซึ่งกวีได้บรรยายไว้อย่างเห็นภาพชัดเจน สื่ให้เห็นว่ากวีเข้าใจธรรมชาติของงูเหลือมซึ่งเคลื่อนที่ช้าแต่สามารถจัดการเหยื่อได้อย่างแม่นยำ เสมือนเพศฆาตเงียบที่สังหารเหยื่อโดยที่เหยื่อไม่รู้ตัว นับเป็นพฤติกรรมการล่าเหยื่อที่น่าสนใจ

ลักษณะพรรณไม้และสัตว์ต่าง ๆ

ในลำดับต่อมาเป็นการแสดงความรู้เกี่ยวกับลักษณะของพรรณไม้และสัตว์ต่าง ๆ ของกวี ซึ่งอาจบอกถึงขนาดต้นของพรรณไม้ ขนาดตัวของสัตว์ เพศ สี ขน ฯลฯ เช่น “มีหมีพิดำขลับ ขึ้นไม้ผับฉับไวกถึง” กวีแสดงลักษณะของหมีที่มีขนาดตัวอ้วนใหญ่และขนดำสนิท ทั้งแสดงพฤติกรรมว่ามันสามารถปีนต้นไม้ได้อย่างรวดเร็ว สำหรับพรรณไม้กวีก็ได้บอกลักษณะของพรรณไม้ต่าง ๆ ที่พบ ดังเช่นตัวอย่าง

๑ กะกายสยายคลี่ซร้อง

นางพะงา

สไบบางนางสีดา

ห่อห้อย

ยื่นเลื่อยเพื่อยลงมา

โบยโบก

แต่ค่าไม้ใหญ่น้อย

แกว่งเยื้องไปมา ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

พรรณไม้ที่กล่าวมาข้างต้นมีชื่อว่าสไบบางนางสีดาหรือเรียกอย่างเป็นทางการว่าเฟินชายผ้าสีดาเป็นพรรณไม้ประเภทอิงอาศัย จากเนื้อความกล่าวเปรียบพรรณไม้ชื่อสไบบางนางสีดากับซร้องผมที่คลี่กระจายเหมือนลักษณะใบที่ห้อยย้อยลงมาจากคาคบไม้ ซึ่งจะเห็นได้ว่ากวีได้กล่าวถึงลักษณะของพรรณไม้อย่างชัดเจนโดยบอกชื่อ ลักษณะเด่น ทั้งมีการเปรียบเทียบกับเส้นผมของนางผู้เป็นที่รักซึ่งเป็นการแต่งตาม ขนบวรรณคดีนิราศ ทั้งนี้พบว่ากวีกล่าวเกี่ยวกับพรรณไม้อย่างหลากหลายโดยบางบทกวีนำชื่อของ พรรณไม้มาร้อยเรียงกันอย่างไพเราะทั้งแสดงภูมิรู้เกี่ยวกับพรรณไม้ต่าง ๆ อย่างน่าสนใจ เช่น “มั่งคุณลุมุดหมากเม้า เหล่าทุเรียนเนียรภูสี มูลมังสังกรณี มีร้อนลั่นอินทผาล้า” เป็นต้น

ถิ่นอาศัยของสัตว์

สำหรับประเด็นสุดท้ายคือความรู้เกี่ยวกับถิ่นที่อยู่อาศัยของสัตว์ ในกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดง ได้กล่าวถึงถิ่นอาศัยของสัตว์บางจำพวกหลังจากกวีกล่าวถึงพฤติกรรม อาหาร และลักษณะ ดังเช่นกล่าวถึง ตัวตุ่นที่อาศัยในโพรงต้นไม้ ความว่า

๑ ตัวตุ่นค้อยเตื่องเต้น

หลังโกง

ฉายสัตว์เข้าในโพรง

ใต้เต้า

ชอบกลตันสำโรง

รังร่ม

พาคุเคยงคลาเคล้า

อยู่ถึรวงรัง ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

เนื้อความข้างต้นแสดงถึงถิ่นที่อยู่ของตัวตุ่นซึ่งมักอาศัยโพรงต้นไม้โดยเฉพาะต้นสำโรง ตัวตุ่นจะมีพฤติกรรมหาอาหารและนำไปเก็บในรังซึ่งจะอยู่เป็นคู่ ทั้งนี้พบว่ากวีกล่าวถึงสัตว์ที่อาศัยในโพรงไม้อยู่หลายชนิด อาทิ “ตะกวดเหี้ยเมียเข้าไซ ในโพรงไม้ได้เป็นรัง” “กระรอกหางพัวพู่ โพรงไม้อยู่คู่ไล่ตาม” หรือ “นกเงือกอยู่โพรงไม้ ผัวฟักไข่เมียผ่นผาย” เป็นต้น

ในการเรียนรู้และทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรจากการสังเกตและศึกษาธรรมชาติวิทยาของพรรณพฤกษาและสัตว์ต่าง ๆ ทำให้เห็นถึงองค์ความรู้เชิงธรรมชาติวิทยาของพรรณไม้และสัตว์ โดยเฉพาะธรรมชาติวิทยาของสัตว์ พระองค์ได้ให้รายละเอียดพฤติกรรมของสัตว์ทุกชนิด ทั้งยังแสดงเกี่ยวกับแหล่งอาหาร ลักษณะและถิ่นที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้นอย่างชัดเจนนับเป็นองค์ความรู้สำคัญประกอบกับการนำเสนออย่างมีวรรณศิลป์ทำให้เป็นวรรณคดีที่มีทั้งคุณประโยชน์ทางธรรมชาติวิทยาและความเพลิดเพลินอย่างมีวรรณศิลป์ นอกจากนี้ยังเป็นการชี้ให้เห็นความสำคัญว่าธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

2.2 มนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง

ในขณะที่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้นำเสนอแนวคิดที่ธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจ ยังปรากฏอีกแนวคิดหนึ่งคือ มนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่งซึ่งนับเป็นแนวคิดเชิงนิเวศแบบดั้งเดิม ดังที่ไพโรตตีและไวด์แคท (Pierotti and Wildcat, 1997 อ้างถึงใน ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) เห็นว่าองค์ความรู้เชิงนิเวศแบบดั้งเดิม เชื่อว่ามนุษย์พยายามที่จะเชื่อมต่อกับโลกธรรมชาติ ดังนั้นจึงไม่มีสิ่งใดของธรรมชาติที่จะดำรงอยู่โดยไม่ขึ้นต่อมนุษย์ และกิจกรรมของพวกเขา ดังกล่าวนี้นักศึกษาเห็นว่าการนำเสนอวรรณคดีทั้งสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรมีความสอดคล้องกับแนวคิดที่มนุษย์พยายามจะเชื่อมต่อกับธรรมชาติอยู่ไม่น้อย ดังปรากฏในลักษณะของการเปรียบเทียบอารมณ์ความรู้สึก เช่น ความรัก ความโศกเศร้า ความคะนองหา กับธรรมชาติ ดังตัวอย่างในกาพย์เห่เรือ ความว่า

๑ ปลาสร้อยลอยล่องชล	ว่ายเวียนวนปนกันไป
เหมือนสร้อยทรงทรมวย	ไม่เห็นเจ้าเศร้าบว
	(กรมศิลปากร, 2545)

ในบทเห่ชมปลากล่าวถึงปลาสร้อยหรือปลากระสร้อยซึ่งเป็นปลาขนาดเล็กในวงศ์ปลาตะเพียน เนื้อความข้างต้นกวีได้ใช้คำว่า “สร้อย” เป็นการสื่อความคิดหลัก คือ “ปลาสร้อย” กับ “สร้อยทรงทรมวย” เป็นการเล่นคำพ้องรูปพ้องเสียง เพื่อสื่อให้เห็นถึงความเศร้าจากการคิดถึงคนรัก นับเป็นการใช้ธรรมชาติในการสื่ออารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ นอกจากนี้ยังปรากฏการนำธรรมชาติมาเชื่อมโยงกับนาง ผู้เป็นที่รัก ในลักษณะรูปร่าง หน้าตา การแต่งกาย กิริยาท่าทาง เป็นต้น ดังเช่นตัวอย่างในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก

๑ อัญชันคิดอัญชัน	ทาคิ้วมันกันเฉิดปลาย
ชำเลื่องเยื้องตาชาย	ชายขมมันมักแลตาม ฯ
๑ อัญชันคั่นงอเจ้า	โฉมฉาย
คิ้วเคลือบมันกันปลาย	เฉิดฉาย
ชำเลื่องเยื้องตาชาย	เนืองน่ง
ชมเพลินดิเรกล้อคล้อย	บ่ายหน้าแลตาม ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

จากเนื้อความข้างต้น เป็นการนำคุณสมบัติของดอกอัญชันมาใช้ในการสื่อความหมาย กล่าวคือตามความเชื่อของคนไทยมักจะนำอัญชันมาทาคิ้วเพื่อให้คิ้วงามและดกดำ กวีสื่อความคิดที่ว่าเมื่อเห็นดอกอัญชันก็คิดถึงคนรักที่ใช้อัญชันทาคิ้วอย่างสวยงามจนเป็นที่สนใจของบุรุษ จากตัวอย่างทั้งสองที่กล่าวมานี้จะเห็นว่ากวีนำธรรมชาติมาสื่อความหมายในลักษณะที่มนุษย์เป็นผู้ใช้ธรรมชาติ โดยเชื่อมโยงธรรมชาติทั้งทางกายภาพและอารมณ์ความรู้สึกกับนางผู้เป็นที่รักเป็นสำคัญ ทั้งนี้สรุปได้ว่ามนุษย์ได้เอาตนเองเป็นใหญ่เหนือทุกสรรพสิ่งโดยการนำมาเปรียบเทียบกับความคิด อารมณ์ความรู้สึกของตนและนำธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์สำหรับมนุษย์เอง

การวิเคราะห์ธรรมชาติวิทยาในวรรณคดีทั้งสามเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร โดยเฉพาะเกี่ยวกับพรรณพฤกษาและสัตว์ ซึ่งใช้แนวคิดเชิงนิเวศแบบดั้งเดิมในการวิเคราะห์ ปรากฏมุมมองเชิงนิเวศในสองลักษณะคือธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจ ดังเช่นการนำเสนอองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาจากการสังเกตและศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติและ การนำเสนอธรรมชาติวิทยาอย่างละเอียดชัดเจน สำหรับองค์ความรู้ อีกลักษณะหนึ่งคือมนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง โดยเฉพาะการเชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ ดังกล่าวนี้นับเป็นปัจจัยสำคัญขององค์ความรู้ทางธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ทั้งนี้ในการเชื่อมโยงธรรมชาติ ยังมีประเด็นที่น่าสนใจดังจะกล่าวถึงในบทวิเคราะห์ต่อไป

3. “นางผู้เป็นที่รัก” ในฐานะผู้เชื่อมโยงธรรมชาติในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

หากกล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักย่อมปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยแทบทุกเรื่องโดยเฉพาะวรรณคดีนิราศซึ่งต้องมีโวหารแสดงความรักประกอบ ดังที่ เจือ สตะเวทิน (ม.ป.ป.) อธิบายว่า “นิราศมีลักษณะคล้าย ๆ วรรณกรรมประเภทเดินทางและบันทึกความจำของวรรณคดียุโรป แต่นิราศมีลักษณะพิเศษนอกเหนือไปกว่านั้น คือต้องมีโวหารสรวาสหรือรสพิศวาสประกอบด้วย สำคัญคืออาศัยอิทธิพลสตรีให้เห็นที่มาแห่งความอ่อนหวานแห่งถ้อยคำ และเป็นหัวกำเนิดแห่งความเคลิ้มฝันอันเป็นศิลปะของกวีเป็นสำคัญ” ข้อความนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของนางผู้เป็นที่รักในวรรณคดีนิราศ ซึ่งในที่นี่จะขอเสนอมุมมองเกี่ยวกับนางผู้เป็นที่รักในแง่มุมที่แตกต่างจากการคร่ำครวญเมื่อพรากจากนางโดยเป็นการนำเสนอในประเด็น “นางผู้เป็นที่รัก” ในฐานะผู้เชื่อมโยงธรรมชาติในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร

การเชื่อมโยงผู้หญิงกับธรรมชาติ นับเป็นแนวคิดสำคัญของทฤษฎีสตรีนิยมเชิงนิเวศ แนวคิดนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไม่เท่าเทียมทางเพศระหว่างหญิงและชาย ลักษณะร่วมระหว่างผู้หญิงกับธรรมชาติ ทั้งหมดนี้ถูกนำมาเชื่อมโยงจนกลายเป็นหลักการสำคัญของสตรีนิยมเชิงนิเวศ โดยพุ่งประเด็นไปที่การครอบงำผู้หญิงและธรรมชาติ ตามวิธีคิดแบบชายเป็นใหญ่ (ธัญญา สังขพันธานนท์, 2556) ดังกล่าวนี้นสอดคล้องกับการนำเสนอเกี่ยวกับ “นางผู้เป็นที่รัก” ที่ปรากฏในวรรณคดีของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรซึ่งพบว่า กวีได้กล่าวถึงนางผู้เป็นที่รักในฐานะผู้เชื่อมโยงธรรมชาติด้วยทัศนคติแบบปิตาธิปไตย ดังนี้

ในวรรณคดีไทยชนบสำคัญประการหนึ่งในการแต่งวรรณคดีคือการเปรียบเทียบสตรีกับธรรมชาติ โดยเฉพาะทางกายภาพซึ่งกวีจะพรรณนารูปร่างหน้าตาตลอดจนกิริยามารยาทของผู้หญิงด้วยแนวคิดดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาจากอดีต เช่นในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก กวีได้กล่าวถึงลักษณะของนางผู้เป็นที่รัก ดังนี้ “พิศกรรมอันนฤมล กลีบอุบลยลเปรียบปลาย” กวีได้เปรียบเทียบหูของนางกับกลีบดอกบัว หรือ “กรนึ่งทั้งสองข้างเปรียบวงช้างพระอินทรา” ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบแขนของนางกับวงช้างทรงของพระอินทร์ นอกจากนี้ยังมีความเปรียบเกี่ยวกับอวัยวะในร่างกายของนางอันเป็นที่รักกับธรรมชาติอื่น ๆ เช่น ลำคอเหมือนหงส์ขาเหมือนต้นกล้วย เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าลักษณะความเปรียบดังกล่าวพบในวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก กระทั่งกลายเป็นชนบที่นางในวรรณคดีต้องมีลักษณะทางกายภาพตามที่ผู้ชายกำหนดหากแตกต่างจากนี้ จะนับว่าไม่งาม นอกจากนี้กวียังแสดงถึงนิยามลักษณะของผู้หญิงที่ดี ดังปรากฏในบทเห่ครวญ ความว่า

๑ งามทรงวงศ์वाद	งามมารยาทนาครกราย
งามพริ้มย้มแย้มพราย	งามคำหวานลานใจถวิล
	(กรมศิลปากร, 2545)

กวีได้แสดงให้เห็นว่าสตรีต้องงามทั้งรูปร่างหน้าตา มีกิริยามารยาทที่ดี ยิ้มแย้ม และพูดจาไพเราะ จึงจะเป็นลักษณะของผู้หญิงที่งามพร้อม เป็นต้น จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่ากวีซึ่งเป็นชายใช้แนวคิดนางในอุดมคติมานิยามความงามของสตรีเป็นการครอบงำทัศนะของผู้อ่านให้คล้อยตามนิยามความงามดังกล่าว

ในลักษณะต่อมาพบว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรได้เชื่อมโยงนางผู้เป็นที่รักกับธรรมชาติของเวลา ซึ่งพบในบทเห่ครวญและกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก โดยเฉพาะในกาพย์ห่อโคลงเรื่องนี้ได้เรียงลำดับเนื้อความตามระยะเวลา ได้แก่ วัน สัปดาห์ ปี ฤดูกาล และปีนักษัตร ดังเช่นตัวอย่าง

๑ ฤดูรุเหมันต์	กลิ่นเนื้อจันทน์อันหอมรวย
น้ำค้างว่างลมชวย	ด้วยไกลสมรที่นอนเย็น ฯ
๑ ฤดูรู้ว่าวห้อง	หาวบน
เกลี้ยงกลิ่นจันทน์นฤมล	เพื่องฟัง
น้ำค้างว่างลมทน	ฤรอต
ใครจะกอดคำหรั่ง	อุ่นเนื้อเสมอสมร ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

จากเนื้อความข้างต้นกล่าวถึงฤดูเหมันต์หรือฤดูหนาว กวีคำนึงถึงนางผู้เป็นที่รักผู้มีกลิ่นหอมในยามหนาว กวีก็คิดถึงความอบอุ่นจากนาง ดังกล่าวนี้นี้จะพบว่ากวีเชื่อมโยงธรรมชาติของฤดูหนาวกับนางผู้เป็นที่รัก โดยใช้ถ้อยคำที่เกี่ยวกับธรรมชาติสื่อถึงผู้หญิง เช่น คำว่า “กลิ่นเนื้อจันทน์” ซึ่งอาจหมายถึงดอกจันทน์กะพ้อ หรือไม้จันทน์ที่มีกลิ่นหอม โดยเปรียบเทียบกับกลิ่นกายของนางซึ่งอาจอนุมานได้ว่ามีกลิ่นหอมเหมือนดอกไม้ นอกจากนี้กวียังใช้คำว่า “อุ่นเนื้อเสมอสมร” เพื่อเปรียบเทียบกับร่างกายของนางว่ามีความอบอุ่น ซึ่งโดยมากในวรรณคดีไทยมักใช้คำว่า “แม่เนื้ออุ่น” และ “แม่เนื้อเย็น” เพื่อสื่อความหมายถึงนางผู้เป็นที่รักโดยหมายถึงธรรมชาติร่างกายของสตรีแต่ความหมายที่นำมาใช้สำหรับเป็นสรพนามเรียกด้วยความรักหรือเอื้อเอ็นดู เป็นต้น

นอกจากนี้ประเด็นที่พบมากที่สุดคือกวีเชื่อมโยงธรรมชาติกับความคิดถึงนางผู้เป็นที่รัก กล่าวคือเมื่อกวีพบเห็นสิ่งใดในระหว่างการเดินทางจะนำมาเชื่อมโยงกับคนรักโดยผนวกอารมณ์เศร้าโศกจากการพลัดพรากกัน การเชื่อมโยงผู้หญิงกับธรรมชาติดังกล่าว ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2544) เรียกว่าเป็นแนวคิดสตรีนิยมเชิงนิเวศ แนววัฒนธรรม ซึ่งเป็นแนวคิดที่เชื่อว่าผู้หญิงและธรรมชาติมีความเกี่ยวข้องกันและกัน และได้รับการลดคุณค่าเหมือน ๆ กัน จึงทำให้ผู้หญิงมีความแตกต่างไปจากชาย คือมีความเข้าใจและตระหนักในคุณค่าของธรรมชาติมากกว่าชาย ดังนั้นในการเชื่อมโยงธรรมชาติกับความคิดถึงนางผู้เป็นที่รักเป็นลักษณะหนึ่งที่พบมากในงานวรรณคดีทั้งสามเรื่อง เช่นในกาพย์เห่เรือ กวีพรรณนาถึงปลาแต่ผนวกความคิดถึงนางผู้เป็นที่รักไปด้วย

๑ แก้มซ้ำซ้ำใครต้อง	อันแก้มน้องซ้ำเพราะชม
ปลาทุกทุกซอกตรม	เหมือนทุกซอกที่จากน้อง ฯ

(กรมศิลปากร, 2545)

ในเนื้อความบทชมปลา กวีกล่าวถึงปลาแก้มซ้ำ โดยใช้การเล่นคำ คำว่า “แก้ม” กับคำว่า “ซ้ำ” เปรียบเทียบกับแก้มของนางผู้เป็นที่รัก ทั้งในบทนี้ยังแสดงให้เห็นความเป็นปิตาธิปไตยอย่างชัดเจนโดยเฉพาะเนื้อความที่ว่า “อันแก้มน้องซ้ำเพราะชม” ชี้ให้เห็นถึงการที่ชายเป็นใหญ่มีอำนาจเหนือผู้หญิงเพราะสามารถครอบครองร่างกายหญิงได้ ส่วนในบทที่สองกล่าวถึงปลาทุก ซึ่งพ้องกับคำว่า “ทุกซอก” สื่อความหมายถึงความทุกซอกของกวีที่ต้องจากนางผู้เป็นที่รัก ในลักษณะดังกล่าวเป็นการใช้ธรรมชาติเป็นสัญลักษณ์แทนผู้หญิงซึ่งแสดงผ่านบทบาทของภาษาเชิงเปรียบเทียบ โดยข้างต้นใช้วิธีการอุปมาคือเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งว่าเหมือนกับสิ่งหนึ่ง ซึ่งธัญญา สังขพัฒน์ (2556) ได้อธิบายว่าวิธีการเช่นนี้จะนำเอาธรรมชาติ เช่น ชื่อของพรรณไม้ สัตว์ ภูมิประเทศ และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอื่น ๆ มาเป็นสัญลักษณ์แทนผู้หญิงและความเป็นหญิงแบบแผนของการพรรณนาจะเริ่มจากที่กวีหรือตัวละครเห็นธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมรอบข้าง อาจจะเป็นพรรณไม้หรือสัตว์ต่าง ๆ แล้วนึกประหวัดไปถึงหญิงคนรัก และเชื่อมโยงธรรมชาตินั้น ๆ กับคนรักของตนในทางใดทางหนึ่ง ดังตัวอย่างในกาพย์ห่อโคลงนิราศธารโศก ความว่า

จากเนื้อความข้างต้นกวีใช้ความเกี่ยวเนื่องทางภาษาที่ใช้เรียกธรรมชาติและภาษาที่แสดงความเป็นหญิง ซึ่งจากตัวอย่างกวีใช้คำพ้องเสียงและพ้องรูปมาเชื่อมโยงให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับนางผู้เป็นที่รัก เช่น ในวรรคแรกกวีใช้ คำว่า “ไม้เลียบ” ซึ่งหมายถึงต้นไม้ชนิดหนึ่ง กับคำว่า “เลียบ” ซึ่งเป็นคำกริยาแปลว่า ไปตามริม ในวรรคต่อมา คำว่า “ต้นสรรพพระ” กวีเล่นเสียงกับคำว่า “รสคำสมร” คือคำพูดที่ไพเราะของหญิงคนรัก ส่วนในวรรคที่สาม กวีใช้คำว่า “เชิงจำ” กับคำว่า “จำ” ซึ่งหมายถึงความจำ เป็นคำพ้องรูปพ้องเสียง และในวรรคสุดท้ายใช้คำว่า “ต้นส้มเข้า” ซึ่งหมายถึงพรรณไม้กับคำว่า “เข้า” หมายถึงเวลาเข้า ดังกล่าวนี้นี้จะเน้นความสัมพันธ์ทางภาษาของถ้อยคำที่ใช้ในบทกวีทั้งเห็นการสื่อความหมายของกวีว่าได้เปรียบเทียบธรรมชาติกับผู้หญิง ซึ่งการเชื่อมโยงในลักษณะนี้ปรากฏมากในวรรณคดีนิราศ

สำหรับการวิเคราะห์ในประเด็น นางผู้เป็นที่รักในฐานะผู้เชื่อมโยงธรรมชาติในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร ทั้งสามประเด็นปรากฏแนวคิดสำคัญสองประการ คือการครอบงำกดขี่และการอ่อนน้อม ดังกล่าวนี้นี้พบว่าน้ำเสียงของกวีแสดงถึงความเป็นผู้ควบคุม ครอบงำ เช่น การเปรียบเทียบลักษณะของสตรีในเนื้อความ จะต้องเป็นสตรีตามอุดมคติ ส่วนการอ่อนน้อมนั้นพบว่าน้ำเสียงของกวีในบางบทตอนอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ แสดงให้เห็นว่าแม้มนุษย์โดยเฉพาะเพศชายจะมีความอหังการโดยเอาตนเองเป็นศูนย์กลางทุกสรรพสิ่ง แต่มนุษย์ก็ตระหนักดีว่าในที่สุดตนเองก็ต้องพึ่งพิงและดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มนุษย์อ่อนน้อมต่อธรรมชาติ ซึ่งการอ่อนน้อมนี้อีกนัยหนึ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน

บทสรุป

จากการวิเคราะห์ “พรรณพฤกษาและสัตว์: ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร” โดยวิเคราะห์จากวรรณคดีจำนวนสามเรื่อง พบประเด็นสำคัญคือ “การศึกษาวรรณคดีนิราศของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร” เป็นวรรณคดีที่มีการออกเดินทางและมีจุดมุ่งหมายในการเดินทางคือการตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ไปนมัสการพระพุทธบาทที่สระบุรี ทั้งในระหว่างการเดินทางได้บันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่พบเจอ และยังมีการถ่ายทอดผ่านตัวอักษรอย่างมีวรรณศิลป์ ต่อมาในการวิเคราะห์เกี่ยวกับ “พรรณพฤกษาและสัตว์: ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร” พบว่าวรรณคดีทั้งสามเรื่อง มีการนำเสนอธรรมชาติวิทยาของพรรณไม้และสัตว์นานาชนิด โดยเฉพาะในเรื่องกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงมีองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยา โดยให้รายละเอียดเกี่ยวกับพรรณไม้และสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งมีประเด็นสำคัญดังนี้ ประเด็นแรกได้นำเสนอแนวคิดธรรมชาติเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และทำความเข้าใจ เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ในประเด็นที่สองแนวคิดมนุษย์เป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่ง โดยเฉพาะการเชื่อมโยงมนุษย์กับธรรมชาติ นับเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับธรรมชาติวิทยาที่สำคัญ ทั้งยังกล่าวได้ว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเป็นผู้ทรงภูมิทางธรรมชาติวิทยาอย่างแท้จริง

สำหรับการวิเคราะห์ประเด็น “นางผู้เป็นที่รัก” ในฐานะผู้เชื่อมโยงธรรมชาติในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร พบว่าเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรให้ความสำคัญกับธรรมชาติและนางผู้เป็นที่รักโดยสามารถเชื่อมโยงทั้งสองสิ่งเข้าด้วยกันซึ่งส่วนมากปรากฏแนวคิดการครอบงำและกดขี่เนื่องเพราะกวีถ่ายทอดความคิดผ่านเฉพาะสายตาของตนเอง มุมมองในการเชื่อมโยงนางผู้เป็นที่รักกับธรรมชาติจึงตกอยู่ภายใต้การครอบงำตามความคิดของกวี แต่อย่างไรก็ตามน้ำเสียงในบางช่วงของกวีก็แสดงความอ่อนน้อมต่อธรรมชาติและสตรี ดังเช่น กล่าวถึงการเชื่อมโยงนางผู้เป็นที่รักกับธรรมชาติในลักษณะการแสดงความคิดถึงของกวี ซึ่งแสดงให้เห็นความจำนนของกวีต่อธรรมชาติ

และหญิงคนรักที่ต้องพลัดพรากจากกันซึ่งแสดงผ่านการใช้อ้อยคำภาษาที่แสดงความเป็นหนึ่งเดียวกันของนางผู้เป็นที่รักกับธรรมชาติ สรุปลงจากการวิเคราะห์ “พรรณพฤษชาและสัตว์: ธรรมชาติวิทยาในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร” แสดงให้เห็นว่าวรรณคดีของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศรเป็นวรรณคดีนิราศที่แสดงองค์ความรู้ทางธรรมชาติวิทยาอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

- เจือ สตะเวทิน. (ม.ป.ป.). *สุนทรภู่*. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ป.).
- ชุ่มเมือง ทิปรกุล. (2523). *วรรณกรรมนิราศ* (พิมพ์ครั้งที่ 3). นครราชสีมา: ตราเสือการพิมพ์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2544). *วาทกรรมการพัฒนา* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ดวงมน จิตรจำนงค์. (2540). *คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์. (2560). *การวิจารณ์วรรณกรรมแนวนิเวศ (Ecocriticism): บทแนะนำเบื้องต้น. ในทฤษฎีกับการวิจารณ์ศิลปะ: ทศนะของนักวิชาการไทย*. รื่นฤทัย สัจจพันธุ์: บรรณาธิการ. ปทุมธานี: นาค, 236-327.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2556). *วรรณคดีสีเขียว กระบวนทัศน์และวาทกรรมธรรมชาติในวรรณคดีไทย*. ปทุมธานี: นาค.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2556). *ผู้หญิงยิ่งเรือ: ผู้หญิง ธรรมชาติ อำนาจ และวัฒนธรรมกำหนดสตรีนิยมเชิงนิเวศในวรรณคดีไทย*. ปทุมธานี: นาค.
- ธัญญา สังขพันธานนท์. (2559). *แว่นวรรณคดี ทฤษฎีร่วมสมัย*. ปทุมธานี: นาค.
- บุญเกื้อ วัชรเสถียร. (2543). *พฤติกรรม*. [เอกสารประกอบการสอน]. สืบค้นเมื่อ 5 พฤศจิกายน 2562, จาก <http://pirun.ku.ac.th/~fscibov/behavior.pdf>
- ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท, คำอธิบายภาพห่อโคลงนิราศธารโศก. (ม.ป.ป.). *โครงการห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ*. สืบค้นเมื่อ 18 กรกฎาคม 2562, จาก <https://vajirayana.org/ประชุมวรรณคดีเรื่อง-พระพุทธบาท/คำอธิบาย-ภาพห่อโคลงนิราศธารโศก>
- ประชุมวรรณคดีเรื่อง พระพุทธบาท, คำอธิบายภาพห่อโคลงประพาสธารทองแดง. (ม.ป.ป.). *โครงการห้องสมุดดิจิทัลวชิรญาณ*. สืบค้นเมื่อ 18 กรกฎาคม 2562, จาก <https://vajirayana.org/ประชุมวรรณคดีเรื่อง-พระพุทธบาท/คำอธิบายภาพห่อโคลงประพาสธารทองแดง>
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2554). *พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วัลลภา วิหารักษ์. (2546). ธรรมชาติกับวรรณกรรมนิราศของสุนทรภู่. *วารสารวรรณวิทัศน์*, 3(พฤศจิกายน), 134-151.
- ศิลปากร, กรม. (2545). *วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๓* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) และหลวงพัฒนพงศ์ภักดี. (2518). *นิราศหนองคายวรรณคดีที่ถูกสั่งเผา ผนวก นิราศหนองคาย* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์.